

Anmeldelser

Else Trier: Høje Taastrup Kommune i fortid og nutid – en historisk rejse gennem kommunens fjorten landsbyer og tre stationsbyer. Høje Taastrup Kommune 1993. 288 s., 198 kr.

Som så mange andre kommuner er Høje-Taastrup på »Heden« mellem København og Roskilde en kunstig konstruktion, der blev til i forbindelse med kommunalreformen i 1970–1974. Den gamle Høje Taastrup kommune blev sammenlagt med Sengeløse kommune og med sognene Fløng og Reerslev, der tidligere havde været dele af andre kommuner (og liggende i tre forskellige herreder). Som bogens titel antyder, så blev det en meget stor kommune bestående af ikke mindre end fjorten oprindelige landsbyer og tre stationsbyer, og det har givetvis været vanskeligt at finde nogen fælles, historisk-kulturel identitet mellem disse undertiden med direkte tvang (Sengeløse) sammenbragte børn.

Selve stavemåden af kommunens navn har givet mange problemer. Sognebyen Taastrup (af mandsnavnet »Torstein« og »-torp«) fik i 1600-tallet foranstillet benævnelsen »Høje« for at adskille sognet fra de elleve andre landsbyer med samme navn, formentlig på grund af dens relativt høje beliggenhed. Mens jernbanestationen fra 1948 blev kaldt »Taastrup« (hvilket stadigvæk praktiseres), så vedtog kommunalbestyrelsen efter en kampafstemning i midten af 1980'erne, som de konservative vandt, at kommunen skulle hedde »Høje-Taastrup«. Bindestreger bruges dog kun ved kommunenavnet, ikke om bebyggelsen af samme navn eller »Høje Taastrup gymnasium«.

Den foreliggende bog er et bidrag til at fremme forståelsen for de mange elementer i fortiden, der var fælles for hele området, men samtidig med en understregning af hver enkelt bebyggelses særpræg og individuelle historie.

Forfatteren er Else Trier, der er lektor i historie ved VUC Vest i Taastrup, og hun har haft god hjælp af bl.a. lederen af Høje-Taastrup kommunes lokalarkiv, Marianne Germann, amsarkæologen Eliza Fønnesbech-Sandberg samt en lang række lokale embedsmænd og beboere, herunder reklametegner Aage Sand, der har forsynet bogen med mange meget illustrative kort.

Bogen indledes med et stort kapitel om området, »Hedens« naturlandskab og dets tilblivelse. Et par gode kort over de to israndslinier, der kan påvises i området, og over afstrømningsforholdene i nutidens vandløb illustrerer godt, hvordan dette flade morænelandskab er blevet til. Havde man også forsynet bogen med et orohydrografisk kort samt et jordbundskort, ville læseren rigtigt have forstået, hvordan de små højdeforskelle, der trods alt findes i landskabet, har haft stor betydning for bebyggelsens lokalisering og landsby- og sognegrænsernes placering samt ved anlæggelsen af vejene.

Afsnittet om oldtidens bebyggelse er meget velskrevet og særlig interessant, fordi der de sidste ti år i forbindelse med omfattende byggerier omkring Høje Taastrup Vest er fundet ikke mindre end 477 huse fra bondestenalderen til jernalderen.

Placeringen af en ny banegård i Høje Taastrup i 1986 er blot den foreløbige kulmination på en meget lang udvikling. Else Trier beskriver fint, hvordan områdets beliggenhed midt mellem København og Roskilde har bevirket, at der med noget forskellig ruteføring er ført vigtige veje gennem kommunen fra middelalderens alfarvej, Christian 4.s kongevej fra 1642, den »nye« Roskildevej 1772, der sammen med Køgevejen (Taastrup-Køge 1788) klarede trafikken, indtil den moderne Holbæk-motorvej blev anlagt i 1960.

Det andet hovedafsnit i bogen udgøres af en detaljeret beskrivelse af hver af de fjorten landsbyer i kommunen. Der er en gennemgang af oldtidsbebyggelsen, landsbyens bebyggelsesmæssige struktur, dyrkningssystemet og nogle særdeles illustrative kort over udskiftningen og udflytningen, der med en enkelt blå farve på et moderne vejkort markerer de enkelte gårdes jord. Endelig er der i hver by skildret en byvandring i 1901 på grundlag af først og fremmest folketællingen fra samme år. Som en smagsprøve skal gengives et par linier fra skildringen af Vridsløsemagle 1901 (s. 120): *Ved indgangen til landsbyen nyder vi synet af skorstensfejerens hus Ole Rømers Vej 47. Ved siden af hører vi glade barnestemmer fra skolen på Ole Rømers Vej 45 og smedens taktfaste slag i nr. 43 ... På venstre hånd er en flok bønder samlet omkring høkeren. Foran os ligger den grønne forte.* Anmelderen bryder sig ikke om stilen, men smag og behag er jo forskellig. Heldigvis er bogen da også fyldt med veldokumenterede oplysninger om de enkelte

byer og gårde, og så kan man jo springe byvandringerne over.

Bogen afsluttes med et afsnit om de tre stationsbyers historie: Taastrup, Hedehusene og Høje Taastrup, der er ganske dramatisk fra den spæde begyndelse med anlæggelsen af jernbanen i 1847 til opførelsen af det store trafik-, bolig-, handels- og administrationscenter i Høje Taastrup i 1986 i tilknytning til »City 2« fra 1975. En række fine kort og fotografier illustrerer glimrende udviklingen, der forståeligt nok ikke har vundet udelte begejstring hos de lokale beboere. Således bemærkes det lidt tørt (s. 256), at næsten 13.000 af kommunens i alt 43.000 indbyggere i 1978 skriftligt krævede en folkeafstemning i kommunen, om planerne om et storcenter skulle realiseres eller ej. Byrådet valgte at se bort fra kravet og vedtog centerplanen.

Der er tale om en særdeles vellykket form for fornyelse af den velprøvede genre med kommunehistorie. Bogen er velskrevet og letlæst, samtidig med at den med et diskret notesystem med henvisninger til kilder og litteratur giver den specielt interesserede læser rige muligheder for at arbejde videre med stoffet. Der anvendes i vid udstrækning historisk nutid som stilistisk virkemiddel, hvilket dog efter anmelderens mening snarere har en kunstig lidt nedladende virkning.

Bogen er rigt illustreret i bedste forstand med glimrende farvefotografier, malerier og farvelagte kort sammen med et væld af gamle fotografier, der i sig selv vil lokke mange læsere, som måske ellers ikke plejer at læse lokalhistorisk litteratur, til at stifte bekendtskab med denne spændende bog.

Karl-Erik Frandsen

Vallø-pergamenten 1356–1713. Et repertorium. Ved Jørgen Mikkelsen. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, ARKI:Varia, 1993. 170 s., 50 kr.

I anledning af sit 100-års jubilæum i 1993 udsendte Landsarkivet for Sjælland m.v. blandt sine jubilæumspublikationer bl.a. et repertorium over pergamenterne i Vallø Stifts arkiv. Repertoriet omfatter i alt 122 pergamenten, det ældste fra 1356 og det yngste fra 1713, og er forsynet med en række korte, indledende oversigter over pergamenternes kronologiske fordeling, deres typologiske fordeling på skøder, tingsvidner m.v. samt en fortegnelse over foderer, skrivere og præster i Vallø-materialet. Derefter følger selve registraturen, som afsluttes med et personregister.

Registraturen over de 122 pergamenten er

ordnet sagligt og topografisk i overensstemmelse med en tidligere registrering omkring 1930. For hvert enkelt dokument oplyses kort om titel, datering, antal tekstsider, pergamentets størrelse, bevaringstilstand og besegling, hvorefter der er et resumé af varierende omfang af dokumentets indhold samt en kort redegørelse for bagsidetekster. Dernæst følger eventuelle henvisninger til kildeudgaver, hvor dokumentet er trykt (især Repertoriet og Kronens Skøder) og/eller til andre utrykte kilder, som er identiske med eller har nær forbindelse med pågældende pergament (især breve på papir i Vallø Stifts arkiv og indførsler i Sjællandsfar landstings skødeprotokoller). Afsluttende bringes nyttige henvisninger til eventuel litteratur, hvor det pågældende dokument er omtalt eller benyttet.

Udgivelsens store værdi ligger i indholds-resuméerne, idet hovedparten af de 122 pergamenten (nemlig i alt 80 stk.) er fra tiden efter 1513 og derfor oftest ikke udgivet. For hvert dokument oplyses udsteder(e) og hvem, der har underskrevet/beseglet dokumentet, ligesom der anføres eventuelle dannemænd (dog uden navn), der har bevidnet sagen.

Resuméerne er som nævnt af varierende omfang. Der er således fyldige referater af især tingsvidner og domme, eksempelvis får vi et godt indblik i de problemer angående byggeforetagender, fiskeri m.v., som fulgte i kølvandet på Vallø deling i to dele mellem søstrene Birgitte og Mette Rosenkrantz i sidste halvdel af 1500-tallet. Derimod er referaterne af skøder og mageskiftebreve, som udgør langt hovedparten af pergamenterne, oftest mere kortfattede. I enkelte tilfælde oplyses gårdenes beboere og landgilde, mens der i de fleste tilfælde (ofte omfattende større godsmængder) blot anføres antallet af gårde med en oplysning om, at beboere og afgifter er nævnt for de pågældende gårde. Det havde unægtelig været rart, om i hvert fald alle landgildeoplysninger og eventuelt hartkornstal havde været medtaget, thi dels er landgilden i sig selv interessant, dels – og ikke mindst – afspejler landgilden de enkelte gårdes størrelse.

Disse oplysninger ville have været værdifulde for en provinsbo som undertegnede uden daglig adgang til arkiverne, ligesom man kunne have ønsket sig, at udgivelsen også havde omfattet Valløarkivets breve på papir – men pladsen sætter naturligvis sine helt forståelige grænser. Det her sagte skal dog på ingen måde forklejne, at dette repertorium over Vallø-pergamenterne er en meget væsentlig kilde til Vallø godshistorie i senmiddelalderen og især 1500- og 1600-tallet. Det er et godt og særdeles nyttigt initiativ, som der er grund til at takke for, og som man – netop som provinsbo – må håbe bliver fulgt op af lignende

udgivelser af andre af de fyldigere arkiver – det være sig gods- eller privatarkiver.

Jens Villiam Jensen

Eva Louise Lillie, red.: Danske kalkmalerier efter reformationen 1536–1700. Danske kalkmalerier bd. 7, 1992. 208 s., 418 kr. Registerbind til hele værket, 1992. 64 s., 150 kr. Nationalmuseet og Christian Ejlers forlag. Hele værket bd. 1–7 + registerbind 2.700 kr.

Det er en fornøjelse at se, hvorledes gamle skrøner og misforståelser er blevet rettet her i syvende og sidste bind af det store værk om kalkmalerier. Skrønen er den om, at kalkmalerierne blev overkalket som en direkte følge af reformationens indførelse. Dette bliver grundigt tilbagevist i en række inspirerende artikler under mottoet *Overhvidtning eller overlevelse*, og svaret bliver »overlevelse«. Læseren vil her hæfte sig ved, at vi nu, takket være det meget andet billedmateriale – billedbibler, flyveblade, malerier på prædikestole og andre, er i stand til nøjere at bestemme forlæg og foretage datering, således som Eva Louise Lillie har gjort det i sine banebrydende artikler i *Kirkehistoriske samlinger* fra 1986 og andre steder. Disse resultater har hun videreført i i alt otte artikler, ligesom hun med meget heldig hånd har redigeret hele bindet, der er den første samlede behandling af periodens billeder.

Vore kalkmalerier har altid fulgt udviklingen i det øvrige Europa, og mange af periodens malerier med gammeltestamenteligt motiv burde nok snarere blot kaldes 1500-tals end efterreformatoriske. For de fleste af os har indgangen til kalkmalerierne været de katolske fra middelalderen; og vi må konstatere, at for en række kirker er overgangen meget glidende, som f.eks. Sulsted-billederne.

Andre derimod virker decideret 1500-tals, jeg tænker her på de festlige Samson-billeder i Hassing og friserne i Villerslev, hvor den dristige identifikation »Vogt mine får« virker meget overbevisende. Helt lutheransk er derimod billederne med motivet »Loven og Evangeliet«, der som forlæg har titelbladene til tidens billedbibler, og den store, meget tekstrige udsmykning i Tåstrup fra 1582.

I mange af kirkerne findes friser med våben for herremandens 16 aner, kriteriet for ægte adelskab. Disse våbener findes hyppigt også på de pågældendes gravsten, som her gengives i Abildgaards tegninger. Virkelig et redaktionelt eller lay-out scoop.

Det træffer sig så heldigt, at der også er bevaret en del profane kalkmalerier fra perio-

den med både verdslige og religiøse motiver, fra henholdsvis Hesselagergård og borgmestergården i Ystad.

Bindet fører frem til 1700, og man fremfører den meget sandsynlige betragtning, at var der nogen religiøs bevægelse, som gav anledning til maleriernes overkalkning, så var det pietismen. I konsekvens af tidsgrænsen har man endvidere medtaget ren dekorations- og draperimaling – fem artikler som ville have været ganske uinteressante, hvis det ikke havde været for konservatorenes bemærkninger.

Det længe savnede registerbind indeholder ikke alene register for steder, emner og forfattere, men også kort over fordeling og værkstedernes udbredelse. Det er øjensynlig ikke nemt! Lad gå, at Stilling (ved Skanderborg) har fået et ekstra »e«, men at Sdr. Asmindrup syd for Holbæk har mistet sit »Sdr.« og blevet forrykket ca. 40 km mod vest, er en alvorlig fejl. Man har på kortene forsøgt at sætte kors ved de billeder, der er overkalket, men desværre ikke konsekvent: Råbyværkstedets billeder i Vivild ved Randers er forlængst overkalket, og det samme gælder Isefjordsmestens Dorothea i Vejby.

Dette ændrer ikke på, at vi her har fået et godt hjælpemiddel til brugen af hele værket.

Niels M. Saxtorph

Ole Feldbæk: Danmarks økonomiske historie 1500 – 1840. Systime 1993. 248 s., 148 kr.

Ole Feldbæk har med dette værk givet en værdifuld fremstilling af dansk økonomisk historie i de 340 år fra middelalderens slutning til midten af 1800-tallet, hvor virkningerne af den teknologiske og industrielle revolution begynder at blive mere mærkbare.

Dette bind er det første i en firebindsserie om Danmarks økonomiske historie. De tre følgende bind har som forfattere Ole Hyldtoft (perioden 1840–1910), Jørgen Peter Christensen (1910–1960) og Henrik Christoffersen (1960–1990). Der er her tale om et prisværdigt samarbejde mellem historikere og økonomer om at tilvejebringe en fremstilling af de sidste 500 års danske økonomiske historie til glæde ikke blot for historie- og økonomistuderende, men også for fagfolk inden for humaniora og samfundsvidenskaberne og for andre med interesse for historie og økonomi.

Ole Feldbæk har opdelt fremstillingen i fem kronologiske hovedkapitler, idet afgrænsningen er bestemt af periodernes økonomiske særpræg. Årene 1500–1550 karakteriseres ved koncentration af ejendomsretten til jorden og den politiske magt hos adel og kongemagt. 1550–1650 er der stigende efterspørgsel efter

landbrugsprodukter og »prisrevolution«, medens de efterfølgende 100 år skulle være præget af stagnation i produktion og handel. Sidste halvdel af 1700-tallet og frem til 1807 var præget af en dansk højkonjunktur under de mange stormagtskrige, medens de første årtier efter 1807 prægedes af krigen med England og inflation, statsbankerot, tabet af Norge og fredsårenes barske omstilling af byerhverv og landbrug til produktion og handel på en international økonomisk markedsøkonomiske vilkår. Et afsluttende kapitel giver en kort syntese af hele perioden 1500–1840. Særligt nyttig er en oversigt over kildematerialet og forskningen samt et udvalg af trykt kildemateriale og litteratur om Danmarks økonomiske historie 1500–1840.

De enkelte kronologiske kapitler er alle med en god, kort indledning om vigtige politiske træk, inddelt i syv underafsnit med identiske betegnelser: ejendomsstruktur, brugsstruktur, produktion og afsætning, købstæderne, hovedstaden, staten og det offentlige samt »økonomi og samfund«, et sammenfattende og perspektiverende afsnit. Denne systematik gør det muligt at følge et af de syv områder på langs af hele perioden. Opdelingen er naturligvis også præget af landbruget som det helt dominerende erhverv.

Tidligere samlede fremstillinger af dansk økonomisk historie er skrevet eller redigeret af økonomer: Axel Nielsen m. fl.: *Dänische Wirtschaftsgeschichte* (Jena 1933); Erling Olsen: *Danmarks økonomiske historie siden 1750* (1962); Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark 1720 – 1970* (1972–1974). De mange specialstudier af økonomisk-historiske forhold fra de senere år har imidlertid øget savnet af en ny syntese. At fremstillingen også dækker 1500- og 1600-tallet noteres med glæde.

1500–1550

Perioden var præget af en stigende befolkning, øget vareefterspørgsel og en voksende varehandel i Nordeuropa (s. 7). Landbrugsproduktionen var meget varieret og afspejlede en overlevelsestrategi og risikospredning under hensyn til det uforudsigelige vejr (s. 15). Afsnittet om produktion og afsætning af landbrugsprodukter i perioden er fortættet læsning med mange præcise oplysninger om afgrøder, animalsk produktion, produktionsteknologi og eksportforhold (s. 15–20). En mulig fortolkning af perioden kunne være den, at medens en befolkningsstigning fra før 1500 i en selvforsyningsøkonomi baseret på et landbrug uden produktivitetstigninger fra en vis befolkningstæthed måtte føre til aftagende marginal produktion for hver ny landbruger og

dermed faldende gennemsnitsproduktion per beskæftiget, så gav den stigende efterspørgsel efter landbrugsprodukter og det bedre bytteforhold for disse et incitament til en yderligere specialisering i retning af produktion og eksport af okser og korn, således at produktionen derved blev mere værdifuld og tendensen til fald i realindkomst på grund af befolkningspresset blev svækket. Befolkningsstigningen ville i en ricardiansk model føre til faldende realløn for de besiddelsesløse og stigende jordrente til jordejerne. Fæstebønderne indtog en mellemstilling med en traditionsbestemt landgilde, men deres velfærd kunne undergraves af mere hoveri og større indfæstningsafgifter. Handelen med korn, tømmer og andre tunge varer begunstigedes af et fald i søtransportomkostningerne per læst siden 1400-tallet, der øgede det potentielle spillerum for samhandel. Det afgørende for den danske højkonjunktur og velstand var altså kombinationen af en stærk international efterspørgsel efter landbrugsprodukter og højere relative priser på disse i forhold til sølv og byerhvervenes produkter.

Den såkaldte prisrevolution eller inflation forstået som stigning i det generelle prisniveau (priserne på alle produkter), der henføres til perioden 1550–1650, kan opdeles i en vis yderligere forbedring i de relative priser på landbrugsprodukter og en generel stigning i alle priser regnet i sølv som følge af forøgelsen af pengemængden (sølv).

Den manglende sondring mellem ændringer i relative priser, der på langt sigt afspejler en tilsvarende ændring i de relative produktionsomkostninger som udtryk for den relative knaphed på de ressourcer, der fremstiller varerne, og ændringer i prisniveauet (regnet i sølvdaler, kroner eller andet) er ofte årsag til misforståelser og fejlfortolkninger af økonomisk-historiske forhold. Således hedder det i afsnittet »Staten og det offentlige« (s. 24 og s. 50) noget vildledende i forbindelse med forøgelsen af kronens godsressourcer fra 100.000 til 300.000 tdr. hartkorn, at baggrunden for stigningen i statens indtægter (fra 20.000 daler årligt i 1533 over 60–65.000 daler i 1559 til 134.000 daler i 1602) var lensreformen under Christian 3. Som Søren Balle har påpeget i *Statsfinanserne på Christian 3.s Tid* (s. 24 ff og s. 298 ff), er disse tal, der stammer fra Ladewig Petersen, slet ikke sammenlignelige, da de to første er en omregning af Erslevs tal og dermed et skøn over kronens bruttoindtægter (i faste priser), medens 1602-tallet er nettoindtægter: *Prisstigningerne udgør alene en tilstrækkelig forklaring; også selv om man anvender de korrekte og langt højere tal* (anf. værk, s. 25). Astrid Friis er vist ophavskvinden til ideen om de højere lensindtægter som følge

af lensreformer, men de anførte tal er altså ikke anvendelige som støtte herfor.

Over for den sejlivede påstand om de få selvejerbønder på denne tid (s. 24) står Søren Balles hypotese (s. 89 ff og s. 302–303) om, at springet i skatteprovenuet i 1548, hvor alene skattesatsen for selvejerbønderne forhøjedes, nemlig fra 1 til 2 daler, må forklares ved, at der på det tidspunkt var omkring 20.000 selvejergårde i Danmark (incl. Skånelandene).

De gode konjunkturer gjorde det lettere i årene efter Grevens Fejde at nedbringe statens nettogæld ved overbudgettering af kronens drifts- og anlægsbudgetter, hvilket kan fortolkes som et finansielt opsparringsoverskud, hvis modstykke kunne være et mindst lige så stort overskud på vor betalingsbalance over for udlandet. Skatterne har så at sige været med til at begrænse og udjævne befolkningens købekraft og reducere pengeregigheden fra eksportoverskuddet. Da statsgælden typisk forrentedes med 6% p.a., og da inflationen i gennemsnit har været 2–4 % p.a., har realrenten af statsgælden været ca. 2–4 % med et incitament til at anvende konjunkturudjævrende skatter til at nedbringe den ikke ubetydelige statsgæld. Fra 1557 var den nominelle maksimalrente 5%.

Størrelsen af den offentlige sektor afhang meget af omfanget af det militære beredskab, der var stærkt svingende i perioden. Hoffets ressourceforbrug var endnu beskedent, og antallet af embedsmænd i kancellierne var lille, om end stigende. En stor del af statsforvaltningen blev varetaget af lensmændene, der aflønnedes decentralt i lenene.

For en læser, der ikke er meget fortrolig med den tids pengevæsen, ville det være nyttigt at få at vide, at Danmark på den tid reelt havde en sølvmøntfod, der knyttede den danske daler (og mark) til handelspartnernes valutaer i et de facto fastkursssystem byggende på daleren, således at konjunktursvingninger og internationale prisstigninger umiddelbart slog igennem i den danske økonomi. Gennem statsbudgettet og statsgældsforvaltningen kunne de udefra kommende indkomst- og likviditetsvirkninger så i nogen grad modificeres. Særlig tilstræbtes et fast kursforhold til den lybske mark i fredstid.

Danmarks møntforhold i perioden er nærmere beskrevet hos Søren Balle (anf. værk, s. 35–39), der også (s. 319–321) hævder, at Christian 3.s ønske om en god dansk sølvmønt efter krigsårenes møntforringelser (devalueringer) kan være påvirket af Copernicus' teorier herom. Vi ville sige, at devalueringspolitikken i 1541 (1544) blev opgivet til fordel for en »ærlig mark« med et sølvindhold på 1/3 af dalerens (reduceret lidt 1544).

1550–1650

Seksdoblingen fra 1540 til 1620'erne af prisen på en tønne hartkorn adeligt gods (s. 30–33) kædes sammen med ejendomsspekulation, der angiveligt drev jordpriserne kraftigt i vejret. Men en kapitalisering af de stærkt stigende nominelle kornpriser m.v. kan udmærket alene forklare denne jordprisstigning. Det udelukker naturligvis ikke, at adelen kan have spekuleret i yderligere prisstigninger på korn og jord.

For denne periode har det afgørende for landbruget været, at den relative stigning i priserne på korn og stude formentlig er fortsat i sidste halvdel af 1500-tallet. Resultatet af denne forbedring af landbrugets bytteforhold har været en yderligere realindkomstforbedring for erhvervet, der ikke er betinget af en voksende produktion, et større reelt skattegrundlag for kronen og et forbedret bytteforhold i udenrigshandelen med de deraf følgende gevinster for riget. Inden for landets grænser er byernes sektorbytteforhold tilsvarende blevet forringet, og de besiddelsesløses situation formentlig forværret. At eksportstigningen i mængder måske er fladet ud efter 1550 er de godt 40.000 okser (s. 40) et indicium for. Den store stigning i okseeksporten (en fordobling) fandt sted fra 1500 til 1550, men det var jo også i denne periode, den største relative stigning i priserne på stude fandt sted (?).

I periodens sidste årtier øges skattetrykket som følge af især de voksende militærudgifter. Selv korrigeret for inflationen har skattetrykket været voksende. Det reale skattegrundlag har formentlig været stagnerende eller er faldet lidt p.g.a. stagnation i befolkning og produktion og opbremsning af landbrugseksportkonjunkturerne med de dertil knyttede bytteforholdsforbedringer. Ansatserne til en merkantilistisk politik i de sidste årtier af perioden (s. 54–56) skal måske også ses som udtryk for et ønske om derved at forøge beskatningsgrundlaget.

1650–1750

Stagnation lyder overskriften til dette afsnit, men hvad er det egentlig, der stagnerer? Fra tiden lige efter svenskekrigene (o. 1660) stiger befolkningen med 200–250.000 til 761.000 i 1750 (Ole Feldbæk: *Tiden 1730–1814*, Gyldendals *Danmarks Historie* 4, s. 122), og det oplyses, at produktionen synes at være fulgt med befolkningsstigningen uden et fald i levestandarden til følge (s. 70). De mange ødegårde o. 1660 (s. 68) synes at være et overstået stadium o. 1700, men det må vel på den anden side betyde, at indfæstningsvilkår og andre variable byrder har været ret lempelige o. 1660 (ligesom efter Den Sorte Død 1350), således at

fæstebondens overskud og skatteevne dermed har været tilsvarende større! Okseeksporten er igen stigende fra 1660'erne frem til o. 1700 og derefter faldende, bl.a. som følge af Nederlandenes protektionistiske politik.

Fra o. 1700 synes befolkningen at have stabiliseret sig på ca. 20% af hele befolkningen mod kun ca. 12% o. 1650 (s. 78): Dette kan betyde, at der er sket en yderligere specialisering mellem landdistrikter og byområder, men kan også fortolkes således, at bønderne finansierer hof, militær og bureaukrati.

En værdifuld figur (s. 75) illustrerer kapitelstaksterne i rigsdaler for rug og byg 1651–1750 og viser, at det foregående århundredes vedvarende prisstigninger på korn er ophørt. Verdensinflationen er ophørt og befolkningspresset afdæmpet i løbet af 1600-tallet.

I Europa har den merkantilistiske selvfor-syningspolitik med importbegrænsninger reduceret samhandelen og dermed gevinsterne ved udenrigshandel, men bag toldmure og handelsrestriktioner fortsatte også i Danmark den økonomiske vækst i landbruget og i hovedstaden, hvis befolkning voksede fra 30.000 i 1650 til 81.000 i 1750. Handel, søfart og den offentlige sektor fik et opsving støttet af erhvervspolitikken og centraliseringen. I perioden 1732–1750 (s. 88) hjembragte 38 skibe fra Trankebar og Canton ladninger for 15 mill. rdl. – eller for ca. 800.000 rdl. om året. Dette svarede til hele den årlige hartkornsskat fra 55.000 bøndergårde a ca. 16 rdl.

Men en sådan aktivitet er da ikke udtryk for stagnation!? Ole Feldebæk giver en glimrende fremstilling af handelskompagniernes rolle i denne periode og af betydningen af denne virksomhed for Københavns økonomiske udvikling, ligesom den merkantilistiske erhvervs-politik mod periodens slutning skildres præcist. Statsbudgettet havde i perioden 1660–1720 været domineret af de høje militærudgifter. Fra 1720'erne førtes der en stram finans- og pengepolitik i kølvandet på krigsgælden fra de forudgående år, men fra 1730'erne indebar først kriseindgrebene til gavn for landbruget og dernæst den merkantilistiske politik rettet mod byerhvervene en ekspansiv finans- og pengepolitik, hvor bl.a. Kurantbanken spillede en vigtig rolle i finansieringen af private investeringer og med tiden i stigende grad statens budgetunderskud. Den offentlige sektor var voksende, og statsmagtens rolle i kontrollen med det økonomiske liv mere betydningsfuld. Beskatningsgrundlaget satte på længere sigt naturlige grænser for størrelsen af den offentlige sektor, men på kortere sigt kunne finans- og pengepolitikken (og erhvervsstøtten) justeres, således at aktiviteten (og de enkelte erhvervssektorer eller virksomheder) kunne påvirkes i en ønsket retning.

Nej, perioden 1650–1750 kan ikke karakteriseres ved stagnation i befolkning, produktion og erhvervsudvikling, men inflationen var ophørt, og den internationale handel hæmmedes af restriktioner.

1750–1800

Denne periode var præget af øget international handel, en voksende befolkning i Europa samt for Danmarks vedkommende af voksende landbrugsproduktion og stigende priser som reaktion på en stigende udenlandsk og indenlandsk efterspørgsel. Landboreformerne ses i lyset af ejeres og brugeres fælles interesse i en produktionsudvidelse og ikke som en fremsynet enevældes værk.

Der gives en glimrende oversigt over udviklingen i ejendoms- og brugsstruktur i perioden, hvor mange nye bidrag til forskningen udnyttes. Den økonomiske fortolkning er, at ved overgangen til selveje deles værdien af den formodede produktivitetsgevinst som følge af mere rationel drift mellem godsejeren og hans fæstebønder.

Perioden ligner i den henseende 1500-tallet, at der i begge tilfælde var tale om et befolkningspres, et bedre sektorbytteforhold for landbrugets produkter kombineret med en generel stigning i prisniveauet, og at den internationale højkonjunktur kom det nettoeksporterende danske landbrugssamfund til gode under en voksende international handel.

Den danske produktionsstigning (fra 4–5 mill. tdr. korn o. 1750 til 7–9 mill. tdr. o. 1800) skyldtes snarere (s. 125) et større dyrket areal end produktivitetstigninger, og da den danske befolkningsstigning var moderat (ca. 21% på de 50 år) sammenlignet med f.eks. Norges (+ 43%), var der basis både for et større dansk forbrug af korn pr. indbygger og for en forøget eksport, især til Norge.

Provincsbyernes lange stagnationsperiode afløses af fornyet vækst, stimuleret af landbrugets fremgang, og København oplever en lang periode med højkonjunktur. Betegnende er det, at i perioden 1772–1807 var omsætningen fra Københavns asiatiske handel af samme størrelsesorden som Danmarks statsindtægter (s. 147).

Der gives et godt overblik over den voksende offentlige sektor (s. 149 ff) og dens mange opgaver. En nyttig tabel 4:5 viser udviklingen i statsgælden 1700–1799 og dermed også, i hvilken grad de hyppige og i perioder ikke ubetydelige budgetunderskud finansieredes ved indenlandsk og udenlandsk låntagning og ved forøgelse af pengemængden.

Et afsluttende afsnit om periodens pengepolitik kunne med fordel være behandlet i tilslutning til finanspolitikken, som den kommer

til udtryk i statsgældens udvikling. En voksende gæld kan fortolkes som underbudgettering på statens drifts- og anlægsbudgetter, medens en voksende bankgæld/seddelgæld (s. 152) indebærer en statslig ekspansiv pengepolitik. Både en ekspansiv finanspolitik og en ekspansiv pengepolitik vil på kort sigt stimulere produktion og beskæftigelse, men på længere sigt snarere resultere i et højere prisniveau og/eller en større offentlig sektor på bekostning af konkurrenceerhvervene uden ændring i niveauet for produktion og beskæftigelse.

1800-1840

Krig ledsaget af hyperinflation og dernæst en landbrugskrise afløst af fornyet fremgang præger perioden. Befolkningen voksede på de 40 år med 40%, og i landbruget steg kornproduktionen og -eksporten nu både som følge af et større dyrket areal og et forøget foldudbytte. Den kontraktive danske pengepolitik og revalueringspolitikken i de første mange år efter krigen var med til at skærpe 1820'ernes landbrugskrise.

Fra 1830'erne kunne Danmark atter glæde sig over en begyndende international højkonjunktur for landbrugsprodukter, hvis bytteforhold over for industrivarer forbedredes i de kommende årtier som udtryk for udviklingen i de relative produktionsomkostninger i de to sektorer, hvor industriens produktivitetsevner dominerede.

Danmark var fra 1838 de facto på sølvmøntfod og fik dermed i de følgende år en konkurrenceevnefordel over for guldvalutalændene (især England), som bl.a. afspejlede sig i store betalingsbalanceoverskud frem til o. 1870.

Ole Feldbæk har på 200 sider for mået at give en glimrende fremstilling af Danmarks økonomiske historie i 340 år. Vægten ligger på beskrivelsen af udviklingen i erhvervsstrukturen og erhvervenes økonomiske forhold m.h.t. produktion, afsætning og ressourcer samt af de udefra og fra statsmagten givne vilkår for erhvervsudøvelsen. Historikerens indgående kendskab til den relevante speciallitteratur fornægter sig ikke, og man glæder sig over, at så mange af de nyere og nyeste bidrag har kunnet udnyttes i fremstillingen, uden at overblikket tabes. Oftest er fortolkningerne af de økonomiske forhold og den førte økonomiske politik plausible og overbevisende, men på enkelte punkter kunne man som økonom ønske, at vort begrebsapparat og vore metoder i højere grad var taget i anvendelse.

På mikroplanet ville f.eks. sammenhængen mellem på den ene side produktionsfaktorindsats (inputs), produktion (output) og produkti-

vitet og på den anden side relative faktorpriser, produktionsomkostninger og varepriser på kort og langt sigt kunne kaste lys over f.eks. bønder og andre erhvervsdrivendes adfærd og reaktioner på ændringer i markedsvilkår og økonomisk politik. Også udenrigshandelsteorier er her af interesse.

På makroplanet er analysen af virkningerne på kort og langt sigt af ekspansiv eller kontraktiv finans- og pengepolitik af betydelig interesse, men også vækstteorien har relevante analysemodeller.

En økonom, der skulle undervise økonomistuderende i økonomisk historie efter Ole Feldbæks bog, ville gang på gang henrykt kunne supplere med økonomiske »forklaringer« på de mange økonomisk-historiske kendsgerninger og forløb, som oprulles for læseren, men han måtte på den anden side ydmygt og modstræbende erkende, at han ikke selv kunne have leveret en fremstilling, der vidner om så megen historisk indsigt og forståelse.

Niels Geert Bolwig

Tim Knudsen: Den danske stat i Europa. Stat, forvaltning og samfund, studie 3. Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1993. 225 s., 250 kr.

Med denne bog melder Tim Knudsen sig i rækken af forfattere, der vil hjælpe os med at tænke over den danske stats fremtid i det nye Europa. Hans bidrag hertil er en fremstilling af »den danske statskultur« med vægt på træk, der ved sammenligning med andre staters fremtræder som særligt danske.

Bogen har interesse for historikere, fordi dens tilgangsvinkel er historisk. Tim Knudsen opfatter det aktuelle politisk-administrative system som vidtgående bestemt af begivenheder, forløb og beslutninger i fortiden, der ikke danner noget sammenhængende udviklingsforløb, men som, så at sige arkæologisk, har aflejret sig i den fælles bevidsthed hos systemets aktører og i videre forstand i befolkningen, og som derved udgør »statskulturen«.

Den tilgrundliggende historieopfattelse er altså ganske uideologisk, for så vidt som de klassiske »forces profondes« som økonomiske, teknologiske eller demografiske forandringer nægtes status som privilegerede fordringshavere i forklaringsprocessen uden at blive erstattet af andre.

Det er der sikkert flere historikere end jeg, der vil finde sympatisk. Til gengæld kunne man finde på at spørge, hvad politologerne inden for de her definerede rammer **kan**, som historikerne ikke kan.

Tim Knudsen, der af uddannelse er både historiker og politolog, men til daglig praktiserer i sidstnævnte fag, har med sin bog givet svaret: Ingenting, men politologerne **gør** noget andet end historikerne. De systematiserer og sammenligner. Således behandler Tim Knudsen systematisk, hvilken betydning faktorer som staternes geopolitiske beliggenhed, forholdet mellem stat og kirke og forholdet mellem samfundets klasser har haft for en række europæiske statsapparaters indretning og virkemåde. Han lægger op til en bred sammenligning mellem Sverige og Danmark, som han knap nok gennemfører, men giver flere interessante bidrag til.

De sidste to tredjedele af bogen handler væsentligst om Danmark og indledes med, at Tim Knudsen på små 45 sider gennemgår *den danske statsbygnings* historie fra 1660 til vore dage! Det lyder jo umiddelbart som en stropetur, men læst i et noget sindigere tempo end det, hvori teksten er skrevet, viser den sig at indeholde mange originale og relevante betragtninger. I de syv efterfølgende kapitler gennemgås sider af dansk forfatnings- og forvaltningsliv, herunder embedsmændenes rolle og selvforståelse, domstolenes stilling, folkekirkens helt ejendommelige forvaltningsforhold og kommunernes status.

Det afsluttende kapitel *Danmark i Europa* er ultrakort og får ikke samlet trådene. Konklusionen er rent ud skuffende. Jeg tror det er de færreste læsere, der har behov for at stride sig igennem godt 200 sider tekst for at nå frem til den indsigt, at *kærnen i det danske problem er, hvilken pris vi skal og vil betale for vor gamle politiske uafhængighed*.

Tim Knudsens sigte med denne bog har været fra politologiens side at yde et bidrag til et større, læsende publikums overvejelser om vor fremtid i Europa. Forsøget er ikke mislykket, og man må håbe, at Tim Knudsen vil uddybe flere af de emner, han her har skitseret. Men han bør nok overveje, hvorvidt de inden for faget gængse normer for tekstbehandling er velegnede, hvor det drejer sig om at skrive for ikke-fagfæller. I lange passager trimler citater og henvisninger som sneflokke ned over læserne og efterlader sikkert mange af dem i stor uafklarethed. Den for faget karakteristiske proces, hvorved det historiske råstof, ofte gennem flere led, inddampes til korte, ubetingede udsagn, er heller ikke problemløs i forhold til den uindviede, navnlig ikke når destillationsapparatet som her arbejder ved høj hastighed.

På s. 57 belæres vi således i al hast om, at *den protestantiske statskirke har disponeret Sverige for en »stærk stat«, korporatistisk interesserepræsentation, udbygning af infrastruktur og stærke lokalforvaltninger, universalistiske velfærdsambitioner samt refor-*

misme. En sådan svada kan i forhold til læseren ikke betegnes som en tillidsskabende foranstaltning.

Den offentlige debat, både om EU og om meget andet, har stærkt brug for politologiens indlæg. Og historikerne har behov for dens metoder. Vi skal kunne bruge både kikkerten og mikroskopet – og vi er jævnt hen for tilbøjelige til at hygge os med sidstnævnte instrument. Læsning af Tim Knudsens bog er derfor en fagligt nyttig beskæftigelse.

Erik Stig Jørgensen

Bjørn Westerbeek Dahl: Kortets historie i Vejle Amt. Fra renaissancens byprospekter til 1800-tallets generalstabskort. Vejle Amts Historiske Samfund 1993. 135 s., 290 kr.

Siden Geodætisk Institut i 1942 udgav N.E. Nørlunds meget grundige gennemgang af Danmarks Kortlægning fra de ældste tider frem til og med Videnskabernes Selskabs kortudgivelser sidst i 1700-tallet, er der publiceret adskillige større og mindre monografier om emnet. Bo Bramsen har meget underholdende skrevet om gamle, trykte Danmarkskort; P.G. Henriksen gav en historisk gennemgang af hærens produktion og brug af kort i Danmark og drog sammenligninger med vore nabolande. Videnskabernes Selskabs opmålinger har været genstand for arbejder dels af Lomholt, der har givet en noget uoverskuelig beskrivelse af virksomheden, dels af Keld Nielsen, der især har beskrevet den tekniske fremgangsmåde. Det samme har Bjørn W. Dahl i en artikel om Viborg amts opmåling. Op gennem 1980'erne og til nu har Bjørn W. Dahl i øvrigt i en omfattende række artikler behandlet især 1600-tallets militærgeografers virksomhed spredt om i landet. Kort fortalt, meget er publiceret, men et overblik har været savnet, og en decideret fortsættelse af Nørlunds værk har indtil nu ladet vente på sig.

Med Vejle Amts Historiske Samfunds meget ambitiøse udgivelse om kortets historie i Vejle amt er der imidlertid skrevet et afgørende nyt kapitel i dansk kortlægningshistorie. Værket er opdelt i en tekstdel og en illustrationsdel. Tekstafsnittet side 9–39 – værkets centrale del – er forfattet af afdelingsbibliotekar Bjørn W. Dahl og omhandler angiveligt, som værkets undertitel anfører, en gennemgang af kortets og byprospektets historie i Vejle amt *fra renaissancens byprospekter til 1800-tallets generalstabskort*. Illustrationsdelen omfatter side 41–80 landkort over Vejle amt, derefter følger prospekter og kort fra amtets købstæder: Fredericia side 81–94, Horsens side 95–106, Kol-

ding side 107–118 og Vejle side 119–128. Til illustrationerne er knyttet kommenterede tekster af lokale museumsfolk og historikere, der fortæller om byernes og områdernes topografiske udvikling; den bagvedliggende, forklarende korthistorie er indeholdt i tekstafsnittet, hvorfra der henvises til illustrationerne.

Adskiller kortets historie i Vejle amt sig i særlig grad fra resten af Danmarks? Svaret må være benægtende. Bevares – fæstningsbyerne, rytterdistrikter og militærhistorie vil til en vis grad variere – men i de store linjer er den korthistorie, der fremlægges her, identisk med hele Danmarks kortlægningshistorie; det gælder også de topografiske beskrivelser af historien, som tillige gennemgås. Af samme årsag kunne bogens titel med mindre indholdsmæssige ændringer have været *Kortets historie i Danmark med eksempler fra Vejle amt*. Derfor må bogen betegnes som noget af en milepæl i dansk kortlægningshistorie; for første gang får vi i overskuelig form en koncentreret og meget kompetent gennemgang ikke alene af den rent kartografiske virksomhed, men også af de mange tiltag og projekter til topografiske beskrivelser, der med vekslende succes blev iværksat i den behandlede tidsramme. Ideen med at samarbejde korthistorien og den topografiske fremstillingshistorie til en integreret helhed er til fulde lykkedes. Bjørn W. Dahl er kommet vidt omkring i arkiver og samlinger og har udnyttet det overblik, som hans mange arbejder om bl.a. 1600-tallets fæstnings- og militærkartografiske kortarbejder har resulteret i.

Forfatterens fremstilling af de forskellige danmarkstopografiers til tider mildest talt udviklede tilblivelseshistorie er gjort med bemærkelsesværdig klarhed. Over hollandske atlas, Meyers kortlægning, Dahlbergs og Hoffmanns krigs- og fæstningskort, Resens, Thuras og Pontoppidans danmarksbeskrivelser, Videnskabernes Selskabs, Generalvejkommisionens og Generaltoldkammerets virksomhed, udskiftnings- og matrikelkort, 1800-tallets topografer (Gliemann, Abrahamson, Mansa, Bull, Both) til Traps topografi og købstadskort med en afsluttende gennemgang af Generalstabens Topografiske Afdelings virksomhed. Især i beskrivelsen af 1800-tallets kartografiske virksomhed har Bjørn W. Dahl indvundet »nyt land«. Nørlunds korthistorie er ført op til og med de første »naturtro« Danmarks kort udgivet af Videnskabernes Selskab. Bjørn W. Dahl fører sin beskrivelse omtrent frem til år 1900 og overflødiggor hermed megen tidrorende søgning i vanskeligt opdrivelig speciallitteratur. Hertil kommer historien om Traps topografiske indsats og købstadskortets historie, der ikke før har været fortalt. Kort sagt, Bjørn W. Dahl har præsteret en meget

fornem dansk kartografihistorie, der fremover bliver et nyttigt værktøj for mangen lokalhistoriker, ikke blot i Vejle amt, men også på landsplan som inspirationskilde til udnyttelse af kort og prospekter.

Om illustrationsafsnittet – kort, byplaner og prospekter – er kun at sige, at de på udmærket vis illustrerer Bjørn W. Dahls tekst og giver en historisk topografisk skildring af Vejle amt i kort og billeder. I sagens natur er en del kort stærkt nedfotograferede for at få dem gengivet »in toto«, hvad der kan virke lidt gnidret. Tekstforfatterne udgøres som nævnt af lokale museumsfolk, der under hver billedtekst er anført med initialer. Ejendommeligt nok leder man forgæves efter en forkortelsesliste over initialerne. Kun ved at gå til titelbladet afsløres medforfatterne, dog uden nogen form for præsentation. Til gengæld er proveniensen for hver illustration omhyggeligt anført. Bogen er forsynet med en kort litteraturliste og et personregister.

Med nærværende værk har Vejle Amts Historiske Samfund bidraget med en helt ny dansk kartografihistorie, der ikke mindst gennem Bjørn W. Dahls kraftpræstation placerer sig i en særklasse blandt de lokalhistoriske udgivelser i 1993.

Henrik Stissing Jensen

Køge Bys Borgere 1753. En kollektiv biografi. Af Finn Andersen, Jan Kanstrup, Erik Nørr og Steen Ousager. ARKI: Varia, København 1993. 210 s., kr. 100.

I maj 1993 fyldte landsarkivar Grethe Ilsøe 60 år, og i den anledning ville nogle af hendes medarbejdere give hende en speciel gave. Da Grethe Ilsøe, som det anføres, har sin *geografiske sjæl deponeret i Køge*, blev resultatet den foreliggende bog om Køge bys borgere i 1753. Bortset fra at glæde alle, der deler Grethe Ilsøes interesse for Køge bys historie, kan bogen stå som et eksempel på, hvilke spørgsmål man kan få belyst vedrørende de fleste andre købstæders historie ved at gå til landsarkivets samlinger.

Bogen rummer følgende kilder: 1) Køge bys mandtal 1753, 2) Køge bys regnskab med bilag, indkvarteringsligning, acciseregnskab, byens inventarium m.m., 3) Køge bys takst, 4) kirkens, latinskolens og de fattiges regnskaber og 5) vidnesbyrd om stiftamtmandens tilsynsmyndighed. Materialet findes navnlig i Køge rådstuearkiv, men der er tillige anvendt kilder fra stiftsøvrigheden, stiftamtet, pastoratet og latinskolen.

Bogen medtager ikke det mere kendte kilde-materiale, som eksempelvis byfogedens skøde-

og panteprotokol, skifteprotokol og tingbog. Dette skyldes, at man har villet gøre opmærksom på nogle kilder, som ikke hidtil har været benyttet efter fortjeneste.

Køge rådstuearkiv hører til blandt de bedst bevarede i Landsarkivet for Sjælland, men det vil også være muligt i en række andre købstæder at finde tilsvarende kildemateriale og dermed benytte denne bog som model og inspirationskilde.

Årstallet 1753 er ikke helt tilfældigt valgt, idet der fra dette år findes en slags folketælling fra Køge og andre sjællandske byer. Generelt kan man ikke før 1787 forvente at finde egentlige folketællinger eller dermed sammenlignelige fortegnelser eller mandtal, men i 1753 gennemførtes i Sjællands stifts købstæder en folketælling, der medtager hele befolkningen undtagen de militære. Initiativet udgik fra stiftamtmand Holger Scheel, og materialet opbevares i Sjællands stiftamts arkiv i landsarkivet.

Heri kan man bl.a. undersøge befolkningens omfang, den kønsmæssige sammensætning samt erhvervsfordelingen blandt husstands- overhovederne. For den personalhistorisk interesserede vil det ligeledes i mange tilfælde være muligt at komme længere tilbage i tid, end folketællingerne ellers tillader.

Af byens regnskab fremgår blandt andet, hvilke og hvor mange embedsmænd, byen havde. Desuden omtales forskellige reparationer på byens ejendomme, porte og broer. Af andre oplysninger kan det nævnes, at der under Køges visse udgifter i 1753 blandt andet optræder betaling til en mand for at fodre byens tyr et år.

I Køge rådstuearkiv ligger endvidere havne-regnskabet, der navnlig er interessant på grund af acciseregnskabet, som rummer varetilførslerne til købstaden ad søvejen. Der er tale om en afskrift af posterne i indgående toldbog, og da 1700-tallets toldregnskaber er kasserede med undtagelse af otte årgange (ikke tre, som anført s. 90), bliver disse acciseregnskaber særdeles værdifulde.

Endelig gør bogen opmærksom på de såkaldte takster, der for Køges vedkommende dækker perioden 1732–1845. Det er en række ligningslister, som indeholder grundlaget for udskrivning af »kommunal« skat. Taksterne kan fortælle om byens erhvervsliv, om ejendomsforholdene og om mange borgeres økonomiske status samt bopæl.

Det vil føre for vidt at omtale de mange inspirationskilder, der findes i bogen, men som det forhåbentlig er fremgået, kan den varmt anbefales til alle, der beskæftiger sig med købstadshistorie, ikke kun til køgensere.

Birte Broch

Margit Mogensen: Eventyrets tid. Danmarks deltagelse i Verdensudstillingerne 1851–1900. Landbohistorisk Selskab 1993. 418 s., 288 kr.

Det er ret utroligt, at historien om Danmarks deltagelse i de store verdensudstillinger fra 1800-tallets midte ikke er skrevet før. Emnet er af mange årsager centralt. Udstillingerne var den fremstormende industris præsenterbakke, og også det moderne landbrug deltog gerne med at vise nyheder. Samtidig var udstillingerne stedet for fremvisning af kunstindustrien. Og endelig havde kunsten også sit hjørne. På udstillingerne var der mulighed for at profilere sin virksomheds produkt og erobre en medalje, der kunne pryde hovedet på firmaets brevpapir.

Udstillingerne fik også andre følger. Museumstanken fik for alvor et skub fremad her, og også for turismen havde de betydning. Men det er behandlet andre steder.

Der har tidligere været tilløb til at udforske verdensudstillingerne, bl.a. har Vagn Dybdahl skrevet en kort, men instruktiv artikel om dem. Det er imidlertid faldet i arkivar Margit Mogensens lod at give den store, brede skildring. Mogensen har taget emnet op af lyst til at se nærmere på de tværfaglige muligheder mellem historie og kunsthistorie. Ud af det opstod nysgerrigheden efter at finde ud af, hvordan Danmark reagerede på udlandets invitationer, og hvilket signal, man gav udlandet.

Når Danmarks forhold til verdensudstillingerne så langt om længe er taget under behandling, er det naturligvis spændende at se resultatet. Og forfatteren måtte såmænd gerne få en medalje til brevpapiret for sin bog. Trods et mylder af detaljer er den skrevet med det store overblik, med et fint sprog, og den er ikke sjældent ganske morsom og underfundig, hvad der jo desværre langt fra er sædvane for historiske fremstillinger.

Efter et kort overblik over danske og nordiske udstillinger behandles verdensudstillingerne fra London 1851 til Paris 1900 én for én. Begyndelsen i 1851 giver sig selv. Den store udstilling i Hyde Park, indrammet af Paxtons dristige Crystal Palace, var en tour de force, der skulle markere det britiske overherredømme på industriens område. Slutpunktet med verdensudstillingen i Paris et halvt århundrede senere stod derimod som afslutningen af en epokes forestilling om at kunne præsentere den totale civilisation på ét fad. Landbruget fik nu lov til at få overtaget, men det skyldtes nok så meget, at de største industrivirksomheder ikke længere så nogen fordel i at deltage i de dyre verdensudstillinger. Nu

havde de andre kontakter at benytte sig af, og de var i øvrigt utilfredse med den danske afdelings drejning mod kunstindustrien. Eventyrets tid var forbi.

Arrangørerne af og deltagerne i de danske afdelinger på udstillingerne udgør et righoldigt persongalleri af organisationsfolk, håndværkere, industrifolk og kunstnere. Ved hver udstilling er læseren med bag kulisserne og får indblik i, hvem der magtede opgaverne, i deltagernes stridigheder, manglende kompetence og alliancer på kryds og tværs.

Fra første færd var verdensudstillingerne et politisk middel, på flere niveauer. Udstillingsnationen brugte den til at profilere sig, og på det danske plan var der en stadig kappestrid om, hvem der skulle have overtaget: industri, landbrug, kunst? Hvordan skulle deltagelsen finansieres, hvor meget skulle staten ryste op med? Det kommer tydeligt frem, at ikke blot værtsnationen profilerede sig politisk på udstillingerne, også deltagerlandene gjorde sig kølige overvejelser. I 1862, da Danmark havde behov for at vise flaget på den europæiske arena, var alle sejl sat til. Efter 1864 var der til gengæld ingen politisk gevinst ved at deltage i en verdensudstilling, og tvivl og tøven rådede.

Carl Erik Andresen

Arbejderliv – En video om arbejderliv i Skive. Manuskript og produktion: LO Skiveegnen, Videoskolen i Viborg og Skive Byhistoriske Arkiv. Spilletid: 30 Minutter. Teksthæfte (suppl.): Niels Mortensen. Skive 1993. 100 kr.

Hvorfor skal et jubilæum altid markeres med et jubilæumsskrift i form af en bog og da helst med stift bind? Hvorfor ikke udnytte, at mange hjem og institutioner i dag ejer en videomaskine? Sådant må Arbejdernes Fællesorganisation, LO Skiveegnen, havde tænkt, da organisationen skulle fejre de 100 år, den har eksisteret.

Det konkrete resultat af disse overvejelser er blevet en 30 minutter lang videofilm om arbejderbevægelsens historie på Skiveegnen fra 1893 til 1993. Til at lave filmen har LO Skiveegnen hentet hjælp hos Skive Byhistoriske Arkiv og Videoskolen i Viborg.

En film er jo et ganske andet medie end en bog. Derfor må et rimeligt krav til en videofilm være, at den kreativt bruger lyd og billede.

Folkene bag *Arbejderliv* har valgt at nedtone de filmiske effekter. Filmens fortællestil er præget af rolige klip og en meget stille lydside. Ja, faktisk består lydside kun af speakeren og tre fortælleres stemmer samt, ind imellem, stumper af arbejderbevægelsens kampsang:

Brødre, lad våbnene lyne. Det er som om, man har tænkt: »Hellere for lidt end for meget«.

Nogle vil nok finde valget rigtigt og mest smagfuldt. På sin vis klæder det afdæmpede filmsprog da også de tre ældre arbejderes lavmælte fortælling. For mange smarte effekter ville sikkert blive oplevet som et stilbrud. Men på den anden side kan det også blive for stille og lavmælt. Undertegnede fandt det i hvert fald lidt kedeligt. Jeg mener, at man godt kunne have ladet lidt lydkulisser og flere melodier ledsage den megen brug af arkivfilm og gamle fotografier. Fabriks- og gadestøj samt melodier og sange fra datiden kunne sikkert have skabt mere stemning og drama. I stedet er filmen efter min smag blevet lidt for tør og puritansk i sin fortællestil.

Hvis intentionen har været at lave en anderledes film, som adskiller sig fra det effektjageri, der er blevet så typisk på TV-kanalerne, skal lyd kvaliteten i hvert fald være meget bedre. Især på nogle interviews med tre arbejdere er det meget svært at opfatte, hvad de siger, og skruer man op for lyden, får man bare mere baggrundsstøj med. Ganske vist er god teknik og god økonomi ofte to sider af samme sag, men et simpelt interview i en stue må også med små midler være muligt at optage i en rimelig kvalitet.

Indholdsmæssigt er *Arbejderliv* sober og solidt lavet. Tre arbejdere, to mænd og en kvinde, fortæller godt og indholdsrigt om et langt arbejderliv på Skiveegnen. Der afveksles med arkivfilm og gamle fotografier samt en speakerstemme med faktuelle oplysninger, således at trådene til arbejderbevægelsens historie på Skiveegnen samles.

Som supplement til videofilmen har Niels Mortensen, arkivar ved Skive Byhistoriske Arkiv, lavet et lille hæfte, der kortfattet giver en oversigt over arbejderbevægelsens historie i Skive. Desuden er hæftet forsynet med en literaturoversigt over, hvad der er skrevet om emnet.

Selv om denne videofilm ikke er lykkedes i alle detaljer, er det stadigvæk et godt initiativ og en god idé. Der skal naturligvis indhøstes mere erfaring i arbejdet med filmmediet, før alle brikker falder på plads. Under alle omstændigheder er *Arbejderliv* et forfriskende indslag i strømmen af næsten ens jubilæumsbøger.

Morten Mortensen

E. Voss m.fl.: Med ambolt og computer. Dansk Metal-Kolding 1993. 108 s.

Henning Grelle: Fra halmkasse til vel-færd. Historien om bagerfagets arbejdsvilkår og organisation i 100 år.

NNF, Bager-Møllergruppen, København 1992. 159 s.

Jubilæumsskrifter er mere end en genre for sig, de er mange genrer. Fælles for dem er i almindelighed deres ophavssituation, hvor den jubilerende genstand afsætter en større eller mindre sum penge til at sætte sig et historisk eller litterært minde.

Det siger således sig selv, at man ikke primært skal lede i jubilæumsskrifterne efter nybrydende, kritiske forskningsresultater, men nok efter redelige partsindlæg, der kan nuancere et eksisterende billede af en given udvikling.

Jubilæumsskrifterne tjener til statusmarkering for den jubilerende, men har naturligvis også en væsentlig, informationsformidlende rolle. Den særlige formidlingsmæssige styrke, som denne type skrifter har, ligger i det oftest meget veldefinerede primærpublikum, den henvender sig til. Man har en potentiel læserkreds, som er afgrænset i kraft af sit særlige forhold til den jubilerende institution, virksomhed eller forening.

Fagbevægelsen flyder i disse årtier over med 100-års jubilæer, og for disse foreninger gælder det som regel, at de med deres jubilæumsskrifter har som udtalt delmål at nyskrive historien, så der bliver en større og mere synlig plads (den rette?) til de hidtil oversete samfundsgrupper, som de repræsenterer.

Jubilæumsbogen fra Metal i Kolding er i en del henseender den traditionelle jubilæumsbog, der i en kronologisk fremadskridende gennemgang belyser organisationens arbejde gennem de hundrede år. Bogen er blevet til i et samarbejde mellem en for faget udefra kommende – om end lokal – og medlemmer af foreningen. Bogen synes på den ene side at afspejle, at foreningen ikke har haft særlig store økonomiske ressourcer at sætte ind på bogens udarbejdelse, men på den anden side, at redaktionen så har bestræbt sig på at gøre en dyd af nødvendigheden og lade kilderne styre strukturen og gøre teksten så kildenær som muligt. Resultatet er blevet en levende og varieret bog, der ikke søger at give svar på alle de spørgsmål, der opstår mellem kilderne.

Erindringselementet er fremtrædende, spændende og relevant. Blot savnes afsnit, hvori erindringerne relateres til det generelle. For eksempel bringes en erindring af en tysk smed, og i bogens første kilde, 25-års jubilæumsskriftet, omtales fra foreningens allerførste år, at der etableredes en »geschänk«-ordning, så rejsende svende kunne hæve penge i foreningen. Men der savnes så en undersøgelse af, hvilken rolle de fremmede spillede for foreningen netop i Kolding, så tæt på grænsen.

Det lille 25-års jubilæumsskrift, der gengives først i bogen, er klart et scoop – så karsk, engageret, informativt og blufærdigt kunne et jubilæum fejres. Her formidles lokal »arbejderkultur«, den organisatoriske hverdag træder frem med stort og småt. Skade at skikken med 25-årige skrifter ikke holdt.

Bogen søger at dække såvel organisationens historie som den virkelighed, medlemmerne har oplevet på arbejdspladserne, og især det sidste område forekommer vellykket. Bogens papir er desværre af en ringe kvalitet, der ikke tilgodeser det fremragende billedmateriale.

Fra halmkasse til velfærd om bagerfagets arbejdsvilkår og organisation gennem hundrede år er en noget anden slags jubilæumsbog. Her har forfatteren trukket på de samme kildetyper som Metal-bogen fra Kolding, men skabt en homogen fremstilling, hvor ubearbejdede kilder alene fungerer som tekstillustrationer til forfatterens fremstilling.

Bogen fremtræder gennemprofessionel fra disposition over indhold til layout. Her er ikke sparet på papirkvaliteten, som lader det bredt indsamlede billedmateriale træde frem. Det skinner igennem, at ressourcerne bag denne bog har været store, og den er lagt an på en større målgruppe.

Med et sigte, der omfatter såvel fagets udvikling som organisationshistorien, og med en geografisk ramme, der omfatter hele landet, er det en bred fremstilling af et fag, som først industrialiseredes sent og da kun delvist. Jubilæren, der fødtes den 1. august 1892 som Bagerens Forbund, er naturligvis konstant til stede i bogens grundholdning, men træder ikke frem i en grad, der forhindrer bogens bredere anvendelse. Som historisk partsindlæg er den mere end sober.

Den vellykkede kombination af løbende tekst og illustrerende kildeklipe i de tematiske opdeltede afsnit gør det let og overskueligt at finde rundt i bogen for den læser, der ikke – som primærlæseren – er interesseret i hele bagerfagets udvikling, men interesserer sig for f.eks. lærlingeforhold eller arbejdstid.

Der vil utvivlsomt blive kopieret meget fra bogen til undervisningsformål.

Poul Sverrild

Marie Abildtrup: Mens som barn på landet jeg var hjemme – Et tidsbillede. Eget forlag 1992. 123 s.

Svend Jakobsen: Sømandsdrømme og fremmedliv. Oplevelser fra Amerika og Atlanten 1920 – 1945. Erindringsserien »Folk fortæller« nr. 28. Foreningen Danmarks Folkeminder 1993. 102 s., 130 kr.

Edith Osbak: Anderledes – og dog. En svensk kontordame bliver dansk. Erindringsserien »Folk fortæller« nr. 29. Foreningen Danmarks Folkeminder 1993. 74 s., 110 kr.

Marie Abildtrup har skildret opvæksten i sit barndomshjem, Abildtrup Nedergård på Ringkøbing-egnen. Forfatteren har tidligere skrevet om gårdens historie gennem 500 år. Her savnede hun oplysningerne om tidligere slægters tilværelse og besluttede at udbedre denne mangel for sin egen tids vedkommende. Ønsket om at skrive er desuden udsprunget af erkendelsen af, at landbolivet har ændret sig meget i forfatterens levetid. Derfor har hun valgt at lægge vægten på sin barndom i 1920'erne og 1930'erne.

Det er blevet en hjemstavnschildring i traditionel forstand, der bærer mindelser om Svend Grundtvigs *Livet i Klokkergården*. Livet på gården står i centrum – daglige gøremål, livets højtid, fester, skolegang, leg osv. Måske ikke de store overraskelser, men en sober og ret hyggelig skildring af livet på og omkring en større vestjysk gård.

Endelig bør bogens udstyr have et anerkendende ord. En smuk, lidt gammeldags typografi er et ideelt valg til emnet, og så er bogen ganske fri for korrekturfejl, og det er efterhånden en sjældenhed.

Som det fremgår af undertitlen er Svend Jakobsen berejst. Han har tilbragt en stor del af sin tid til søs, og hans fortælling stammer da også mest fra Sydamerika, USA og De caribiske Øer. Han oplever mange ting undervejs i sit arbejde som sømand, og til lands. En af de bedste og mest dramatiske beskrivelser stammer fra en tid som landbrugsarbejder m.m. i Argentina.

Som andre danske med udlængsel vakler han en tid mellem at slå sig ned i USA eller blive i Danmark, men det ender med, at han foretrækker fødelandet. En tid lang arbejder han i København med at oprette soda fountain-barer, også det hører til bogens interessante afsnit. I besættelsesårene involverer Jakobsen sig i modstandsarbejde, bliver anholdt af Gestapo, og beretningen ender i Frøslevlejren.

Det er, som om de mange oplevelser, som der vitterligt er, og som vel har berettiget udgivelsen, ikke folder sig ud. Det virker for tamt, at det blot skrives, at sømændene gik i land, og så skete der ting og sager – hvorefter Jakobsen straks skriver om turen til næste havn. Under et ophold i Danmark bliver han far, hvorefter han rejser til USA. Intet om kæresten. Om modstandsarbejdet hedder det blot, at han

pludselig blev arresteret. Igen intet om hvori det illegale arbejde bestod. Her burde redaktøren have trådt i funktion og krævet supplerende beskrivelser.

Edith Osbak er i født i Malmø, i en fattig jødisk håndværkerfamilie. I det miljø vokser hun op, og det gav oplevelser på godt og ondt. Familiesammenholdet med de mange søskende, der blev opdraget i en ortodoks jødisk håndværkerfamilie, er skildret med megen varme.

Edith Osbak blev kontoruddannet og ansat som kassererske i et varehus. Det gav syv uforglemmelige år med blandede oplevelser. Arbejdstiden var fra 8 til 19, også om lørdagen, lønnen var beskedene, men blot det at få arbejde i 1930'erne var som at vinde i lotteriet. Sammenholdet mellem de ansatte kvinder var godt, men de måtte stå sammen mod chefen og hans søn, der behandlede de ansatte meget nedladende, ligegyldigt og hånligt. Da en af de ansatte købte et nyt gulytæppe, var chefens kommentar, at lønnen måtte være for høj.

Sammen med skildringen af barndommen hører afsnittet fra årene i varehuset til bogens mest intense.

Da anden verdenskrig er slut, gifter hun sig med en dansk, jødisk håndværker og flytter til København. Hun bliver ansat som kontordame i Schous varehuskæde. En stor del af fritiden foregår i det jødiske miljø.

Ganske underfundigt fortælles der om, hvordan det er at være svensker i Danmark. Morsom er skildringen af omverdenens reaktion på hendes svenske, skånske sprog. I København blev Edith Osbak spurgt, om hun kom fra Norge. I Malmø fik hun at vide, at hun ikke talte dansk. I Stockholm: *Du taler jo dansk*. Mange gætter på, at hun kommer fra Bornholm. Kort sagt, en ægte skandinav.

Redaktøren af bogen har beholdt en del svedismer, og det fungerer udmærket. Selv føler Edith Osbak sig som både svensker og dansker, med ét ben i hver lejr. De blågule farver er smukke og alvorlige, de rødhvide glade og festlige. Sådan kan det også siges.

Det er en god idé at udgive en bog, der viser de kulturelle forskelle på de to sider af Sundet, samtidig med at lighederne kommer frem i en grad, så den første del af bogen såmænd godt kunne have foregået i Danmark.

Carl Erik Andresen

Børge Martin Jeppesen: Røde faner og liste C. Et funktionærliv. Byhistorisk Udvalg i kommission hos Odense Universitetsforlag 1993. 238 s., 187 kr.

Det er nogle på flere måder usædvanlige funk-

tionærerindringer, der er udgivet af Odenses Byhistoriske Udvalg. Foruden at beskrive barndomshjemmet i en fagligt aktiv arbejderfamilie og arbejdslivets faser som kontorfunktionær og efterhånden salgschef i en af Odenses største virksomheder, N. Tørrings Cigarfabrik, reflekterer forfatteren igennem hele bogen over, hvad funktionærholdninger består i. Det begynder med opdragelsen på Mulernes Legatskole, hvor der ekserceres i anstand og lydighed, og hvorfra »nr. 2'erne« kommer ud i erhvervslivet med mellemskole- eller realskoleeksamen. Det fortsætter på arbejdspladsen i mødet med det, som forfatteren kalder liste C mentaliteten; en uanfægtet overbevisning om, at det foreliggende magthierarki er verden, som den bør være, og at kontorfunktionæren har at kende sin plads samtidig med, at han gør sit bedste for firmaet uden at gøre vrøvl og stille krav. Konfliktten sås desto tydeligere, fordi faderens aktivitet som formand for smedenes fagforening prægede barndomshjemmet. Derved får bogen et mere politisk reflekterende præg end andre tilsvarende erindringer, hvor der enten har været en fast tilknytning til HK, eller fagforeningen har været ukendt land.

Usædvanligt er det også, at en vægtig del af erindringerne ligger i 1960'erne, hvor forfatteren stod med ansvaret for salget af N. Tørrings cigarer i en periode, hvor engros- og detailhandelen var under omstrukturering. De organisatoriske problemer er beskrevet inde fra af en medaktør og samtidig af en lønarbejder i andet geled, der observerer forløbet med en vis distance og i skrivende stund med den bagklogskab, at firmaet måtte lukke i 1975, hvor sortimentet indgik i Skandinavisk Tobakskompagni.

Den første tredjedel af bogen er viet barndom og ungdom i 1920'ernes og 1930'ernes Odense. Forældrene var brudt op fra jyske husmandsfamilier til byarbejderlivet uden at se sig tilbage. Faderen gjorde sig gældende i fagforeningen og moderen bl.a. i arbejdersangkoret Odense Damekor. Der blev jævnlige flytninger rundt, trods farfarens formaninger om, at det gjaldt om at købe egen ejendom, så man kunne sidde »husfrit«.

Kontorlæretiden forløb dels i et lille engrosfirma, dels i en større tekstilvirksomhed. I 1939 blev han ansat i N. Tørring, hvor han beskriver funktionærhierarkiet og ånden i et patriarkalsk ledet firma samt en sælgers metier i landets detailforretninger. Omkring firmaets 100 års jubilæum i 1967 var de store engroskæder ved at overtage salget til købmandsforretningerne, der tidligere fik leveret direkte fra fabrikken, og det rygende publikums vaner gik i retning af alt andet end håndrullede cigarer. Chefens hverdag, over-

vejelserne og forsøgene på at afværge katastrofen for en af Odenses største arbejdspladser beskrives. Bl.a. satsede de med baggrund i den håndværksprægede produktion på cigarer med firmalogo. Markedet fandtes, men omkostningerne viste sig at være for store.

Den sidste del af bogen handler om tiden som arbejdsløs højere funktionær midt i 1970'erne, og hvilke følelser det bragte med sig, indtil forfatteren fik job som forretningsfører for Lekkerlands organisation i Danmark.

Forfatteren er en god skribent. I mange af de humoristisk turnerede småkildringer aff.eks. Tommerup station på Fyn i 1930'erne eller den forretningsrejsendes ture Odense-København i efterkrigstiden, står miljøet og stemningen lyslevende.

Lise Skjot-Pedersen

Arne Gaardmand: Dansk Byplanlægning 1938–1992. Arkitektens Forlag 1993. 317 s., 455 kr. (indbundet), 375 kr. (hæftet).

Arne Gaardmands bog er stor og magtfuld, skrevet af en engageret person tæt på dansk byplanlægning i næsten hele bogens periode. Det er også en vanskelig læst bog med overvældende viden og informationer om den planlægning, der ligger bag det danske »velfærdssamfund«. Planlægningens århundrede kunne også have været titlen på bogen, der i detaljer kortlægger udviklingen af dansk byplanlægning fra byplanloven af 29. april 1938 til planlægningsloven af 1. januar 1992.

En fyldig indledning trækker de lange linier i dansk byplanlægning 1938–1992, og derefter er bogen bygget op omkring tre hovedperioder: 1938–1960, 1960–1975 og 1975–1992. Byplanlægning er dybest set en politisk disciplin styret af lovgivningen. Med den grundige gennemgang af de lovkomplekser, der ligger til grund for den tidlige, statsstyrede planlægning til efterkrigstidens principielt stadig mere borgerstyrede planlægning, bliver Gaardmands bog en hovedkilde til den regulering, der har bestemt byudviklingen i det 20. århundrede. Dvs. de mange lag i planlægningen fra landsplan og regionplan til by- og lokalplan.

Peter Bredsdorff, Steen Eiler Rasmussen, Erik Kaufmann og alle de andre planlæggere får tildelt deres retmæssige hovedroller i biografiske afsnit og i selve teksten, hvor man ikke lades i tvivl om især Peter Bredsdorffs og hans folks helt afgørende indflydelse på dansk byplanlægning i såvel gode som dårlige tider. Planlægningen er en afspejling af samfundsudviklingen, og planlæggerne er på godt og

ondt produkter af deres tid. Det er meget spændende læsning at følge udviklingen i de visioner og ideer, der til forskellige tider har behersket vore byplanarkitekter. Der kan gives mange eksempler på visionære planer fra arkitekternes yngre dage, som de afgjort ikke ville lægge navn til her i den uhæmmede liberalismes 1990'ere. Et enkelt eksempel (s. 116f) er oplægget om »Øresundsbyen«, 1959: *Nordeuropas største bylandskab* med broer ved Helsingør og syd om Saltholm, vældige motorvejsanlæg, lufthavn på Saltholm og atomkraftværk på Hven. Skønt atomkraftværket kom til at ligge lidt mere mod sydøst, er det stort set denne plan, der nu færdiggøres med Ørestaden, men garanteret med de to arkitekter bag det oprindelige forslag som stærkt skeptiske tilskuere.

Bogen afsluttes med Arne Gaardmands personlige efterskrift – og det er egentlig her, læseren med fordel kan begynde. Her folder byplanlæggeren sig ud med sin bidske humor og kritiske holdning til efterkrigstidens planlægning. *Planlægningen er en tilrettelagt form for magtudøvelse*, fastslår Gaardmand (s. 280) og fremhæver teknologien og pengene som de bestemmende faktorer i dansk byplanlægning. Efterkrigstidens vokseværk inden for bygge- og anlægssektoren samt den politiske konsensus om det ønskelige i stadig økonomisk vækst ser Gaardmand som de to faktorer, der har dikteret den planlagte danske byudvikling. Helt oplagt i denne sammenhæng er hele problematikken omkring Ørestaden, og Gaardmands bog slutter meget markant med et langt afsnit om dette vækstvisionsprojekt. Her har han tidligere skrevet den fremragende lille bog med den gode titel *Bro til Drømmeland* (1991). Med planlægningsloven af 1992 står vi over for en ny epoke ifølge Gaardmand, og han er med god grund ikke optimist med baggrund i den kupagtige måde, Ørestaden blev besluttet. Mange kønne ord om offentlighed i planlægningen, miljøhensyn og beslutninger tæt på den enkelte ser Gaardmand som tomme fraser, der i værste fald er med til at gøre planlægningen »uinteressant« og »overflødig«, til en formalitet. I Gaardmands afslutning gentages synspunkterne fra *Bro til Drømmeland*. Han sætter to holdninger til fremtidens byudvikling over for hinanden: *Optimisten*, der i sin ufejlbarlige bedreviden tror på den evige vækst som drivkraften, og *skeptikeren*, der maner til mådehold og tænksomhed, før de store beslutninger fattes. Tager den første fejl, er konsekvenserne i reglen uoverskuelige for miljøet og almene samfundsværdier, tager den sidste fejl, er konsekvenserne anderledes uoverskuelige, og forholdene kan rettes til. Gaardmands afsluttende synspunkt om, at *al sand fremdrift er underkastet de modsigelser, der*

findes i samfundet og planlægningen, har man ligesom hørt før. Men det skal ikke underkende hans bogs mange, store kvaliteter.

Når man gennem afslutningen har klargjort sig forfatterens holdning til sit stof, kan man med stort udbytte kaste sig over den fascinerende historie om dansk byplanlægning i dette århundrede. Man kan af og til godt blive irriteret over den måde, Gaardmand snakker sig igennem bogen, ophobningen af detaljer, nogle gentagelser og forfatterens lidt indforståede, kritiske holdning til vækstplanlægningens generation, den generation han selv tilhører. Her ligger nok det afgørende. Bogen har sine steder karakter af en kildesamling – man kan vel ikke kalde den selvbiografisk, men i hvert fald beskriver Gaardmand en udvikling i planlægningen, han selv har været tæt på – og naturligvis også har et medansvar for.

For en historiker er det lidt forunderligt at konstatere, hvor svært byplanlæggerne har ved at komme ud af busken, når de skal skrive »samtidshistorie«. På det punkt er der udtalte lighedspunkter mellem Gaardmands bog og den tidligere plandirektør i København Kai Lembergs beskrivelse af København og regionen gennem 100 år (*Alli'vel så elsker vi byen*, 1985, anmeldt af undertegnede i *Historiske Meddelelser om København*, 1986). Byplanlæggers bøger bliver en slags opslagsværker, hvor den konstatierende, informationsmættede fremstillingsform dominerer. Det er synd, når folk med markante synspunkter som Gaardmand sætter sig for at skrive historien om dansk byplanlægning, og så ikke melder klarere ud med deres mening om godt og skidt. Et eksempel er Gaardmands referering af Asger Jorns kritik af dansk byplanlægning i 1940'erne (s. 67f), hvor man som læser må gætte sig til, at Gaardmand her gemmer sine egne synspunkter under marxismens gamle opgør med funktionalismen. Det er næsten, som om der er en berøringsangst i danske planlægger- og arkitektkredse: Når planen først er gennemført, når bygningen er rejst, så kritiserer man ikke hinanden inden for faget. Anderledes er det, Gud være lovet, i vores lille historikerverden. Her er det en af fagets store fornøjelser at kritisere hinanden. Og konstruktiv kritik er vel i sidste ende det, der viser vejen til noget bedre frem for den stille, inerte konsensus.

Når denne kritik er udtalt, må det samtidig anerkendes, at Gaardmand, så vidt det kan skønnes, har samlet og beskrevet meget væsentlige dele af den danske planlægning i en dynamisk og foranderlig periode af Danmarks-historien. Det er beundringsværdigt, så mangfoldigt et materiale, Arne Gaardmand har indsamlet fra hele landet. Bogen er desuden overordentlig velillustreret med smukke farvegen-

givelser af tegninger, planer, luftfotos osv. (hvor man i øvrigt enkelte steder godt kan blive lidt irriteret over tidens fjollede layouter-lune med helt unødigt at placere smukke fotos og tegninger hen over opslagets midte). Bogen afsluttes med bl.a. en meget nyttig biografisk del, hvor næsten alle centrale personer i dansk byplanlægning kort beskrives. En fyldig literaturliste, grundige noter og ikke mindst registret sikrer læseren mod at fare fuldstændig vild i bogens detaljerigdom.

Det er kort sagt en kæmpeindsats, der ligger bag bogen. En indsamling måske i sidste øjeblik af dokumentation, planer, modeller, projekter og optegnelser spredt vidt om. Om Akademiets arkiv også er et »planernes arkiv«, er vel et spørgsmål, og Gaardmands bog inspirerer til en egentlig udstilling om dansk byplanlægning »før, nu og aldrig«. En sådan udstilling ville være en flot opfølgning af Gaardmands værk og dokumentere den voldsomme – og på mange punkter tvivlsomme – omformning, vore fysiske omgivelser har gennemløbet siden sidste krig.

Niels Peter Stilling

Morten Hahn-Pedersen: Fyrskibe ved Danmarks port mod vest. Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg 1991, 64 s.

Ved Nordre Mole i Esbjerg Havn ligger Motorfyrskib nr. 1, indviet som udstillings- og museumsskib i sommeren 1990. Det havde kostet en del anstrengelser at komme så vidt, for der var rift om fartøjet, men det lykkedes altså. En berettiget stolthed over at komme i besiddelse af netop dette fyrskib, som i så mange år har været brugt på vekslende stationer ved Danmarks port mod vest, giver sig da også tydeligt til kende i det foreliggende lille skrift af Fiskeri- og Søfartsmuseets leder.

Lejligheden er benyttet til dels at gå i lag med det righoldige arkivmateriale i Farvandsvæsenet, dels at indsamle materiale fra tidligere fyrskibsfolk, noget som endnu i høj grad er muligt – det allersidste fyrskib blev inddraget så sent som i 1988.

Man får repeteret fyrskibenes almindelige historie tilbage fra det første i 1829, men hovedvægten er, som også titlen fortæller, lagt på skibene på de i alt fem stationer, der gennem tiden har været ud for Esbjerg. Ældst var *Horns Rev* fra 1878, hvis tilkomst hang snævert sammen med det første havneanlæg. Senere kom de næste to, velklingende navngivet *Vyl* og *Graadyb*. De sidste fra tiden efter anden verdenskrig havde mere prosaiske betegnelser: *ER* og *HRI*. Men det endte med kun én

station tilbage, og det sidste fartøj frem til 1980 var her netop *Motorfyrskib nr. 1*.

Herefter fokuseres der på dette museums-skib, som kan belyses grundigt helt tilbage fra kontraheringen i 1912, afleveringen i 1914, og videre gennem trekvart århundredes tjeneste. Illustrerende er tegningerne af den oprindelige og den nuværende aptering – der skete unægtelig ikke så lidt med hensyn til levevilkår ombord i denne periode. Dette fremgår også af de følgende afsnit om besætningerne og deres tilværelse som fyrskibsfolk – forfatteren konstaterer til sin store glæde en forholdsmæssig stor andel fra Fanø.

I indledningen beklages den sporadiske litteratur specielt om fyrskibene og deres besætninger. Denne appetitvækkende bog dækker af gode grunde kun en del af emnet og betegnes da også i forordet som et første delresultat af museets undersøgelser. Her stilles der en større, samlet publikation i udsigt. Man får så håbe at se den ad åre, for mon ikke der – som altid – er fare for, at nye, spændende museale erhvervelser kan kræve deres i form af hurtigt publicerede, aktuelle appetitvækkere?

Anders Monrad Møller

Lene Skytthe: Kunst på muren. Gavl- og murmaleri i Danmark. Rhodos 1993. 119 s., 198 kr.

Med *Kunst på muren* har et nyt emne i den historiske litteratur fået sit værk. Emnet er det kunstneriske murmaleri, som det har udviklet sig i Danmark siden begyndelsen af 1950'erne. Bogen indledes med nogle essays om murmaleriets historie og karakter. Derefter følger en billeddel, hvor en række væsentlige murmalere er gengivet med forfatterens egne smukke farvefotos fulgt af informationstøtte billedtekster. Endelig bringes der en registrant over de murmalere ud over landet, som forfatteren kendte, da bogen blev skrevet.

Murmaleri er i egentligste forstand folkelig kunst. Hovedårsagen til at male kunst på murene har altid været ønsket om at bringe gode og vedkommende malerier ud til folket. De er ofte udført efter forlæg af anerkendte kunstnere, og ikke så få af dem har rod i udenlandske murmaleritraditioner. De største forekomster af murmalere finder man, hvor der har været bred baggrund for malerierne, og skal man i dag gå på jagt efter murmalere, bør man først besøge hovedstadens brokvarterer. Det er bl.a. her man finder de velkendte »mejerigavle« fra 1950'erne og 1960'erne udført stort og enkelt efter kunstnere, der ønskede at nå ud til mange. De mest interessante ma-

lerier fra 1970'erne og 1980'erne er de etnisk inspirerede gavle, hvad enten de er malet af danske efter udenlandske forbilleder, eller de er udført af udenlandske kunstnere.

Murmaleriernes forløbere er det gammelkendte gavlreklamemaleri, som med fordel kunne have været undersøgt tættere, end sket er. Den store, udenlandske murkunst har også betydet noget som inspiration, især vel den mexicanske maler Diego Rivera og gruppen omkring ham. Også i de nordamerikanske byer har murmaleriet blomstret og inspireret.

En nærmere analyse af murmaleriets natur og placering i dansk kunst i øvrigt er ikke Lene Skytthes ærinde. Hun fremlægger et materiale, som hidtil har været overset. Hendes efterfølgere må så undersøge, hvordan det kan lade sig gøre både at udføre helt enkle og prægnante billeder, men også særdeles komplicerede malerier med mange motiver, som henviser snart til dansk, snart til anden kunst. Det vil også være af betydning at få afgrænset den egentlige kunst fra de mange halv- eller kvartprofessionelle.

Beskrivelsen af de enkelte værker er umiddelbare og ikke videre reflekterende. Billedbeskrivelserne rummer kun sjældent en nærmere analyse af det enkelte motiv, og man kunne ønske sig mere besked om billedkilderne, f.eks. i forbindelse med malerier, der har rod i fremmede kulturer.

Bogen peger på et iøjnefaldende element i vor tids gadebilleder, som lokalarkiverne må sørge for at få dokumenteret, mens tid er. Murmaleriernes historie kan ofte være velegnet som emne for lokale undersøgelser. Et godt eksempel, som Lene Skytthe da også trækker på, er Ingrid Sidelmann Knudsens artikel om Brandes gavlmalerier i Hardsyssels Årbog 1988. I øvrigt har adskillige lokalarkiver allerede stillet oplysninger til rådighed for forfatteren, hvis bog dermed er et af mange eksempler på landsdækkende historiske oversigter, der har trukket på lokalarkivernes samlinger og kontakter.

Kunst på muren er smukt tilrettelagt og udført. Billederne er med held placeret efter æstetiske kriterier, sådan at der er kommet flotte opslag ud af det. Læseren kunne dog have ønsket sig fotos, der gik lidt tættere på de mure, som har malerier med mange detaljer. Når motiverne ikke beskrives i et egentligt katalog, havde mere nærhed været at foretrække. Som redskab er bogen let og behagelig at bruge.

Lene Skytthe efterlyser oplysninger om flere malerier, end registranten nævner, og det er givet, at mange ville fortjene at blive nævnt i en ny udgave. Det vil være oplagt at sigte ikke bare på et nyt oplag, men også en ny udgave, ikke mindst fordi der frem til Kulturbry 96-

arrangementerne kommer en lang række nye, væsentlige murmalerier til hovedstaden.

Peter Bondesen

Hannelene Toft Jensen, Ena Hvidberg og Janne Laursen: Udsigt til Amager. Udviklingen i Tårnby og Dragør kommuner i dette århundrede. Københavns Amtsmuseumsråd 1993. 130 s., 150 kr.

Amterne udgiver i disse år en lang række publikationer om planlægning og dermed lokalhistorie, der ikke får den opmærksomhed i historisk interesserede kredse, som de fortjener, ofte fordi publikationerne ikke kommer i den almindelige boghandel og ikke markedsføres på samme måde, som de store forlag kan gøre det, og heller ikke bliver omtalt i de faglige tidsskrifter.

Ovennævnte publikation er et godt eksempel på, hvor utroligt meget historisk stof, der kan gemme sig i en publikation, der mest handler om nutidens bebyggelsesmæssige situation, men da forfatterne gør meget ud af at analysere, forklare og udrede denne situation ud fra dens *historiske* forudsætninger, kommer bogen til på mange måder at blive en moderne indgang til Amagers historie.

Amager er i denne forstand dog kun det »rigtige« Amager, altså den del af den grønne ø, der ligger uden for Københavns kommune.

Forfatterne starter med at sætte de helt aktuelle planer om en fast forbindelse over Øresund ind i en meget morsom sammenhæng ved at berette om en lang række mere eller mindre fantasifulde projekter, der i tidens løb har haft til hensigt at føre mest mulig trafik over Amager uden det ringeste hensyn til øen eller dens beboere. Selv Poul Henningsen mente, at man med fordel kunne *bruge det helt ubeboelige, lave og tågede Amager til industrikvarter*, og andre har foreslået, at der blev lagt en meter beton over hele øen, således at den både kunne bruges til lufthavn, parkeringsplads og motorvej.

Derefter følger et afsnit om *den bundne byudvikling*, hvor der grundigt og præcist fortælles om de krav, som først militæret og senere lufthavnen igennem tiderne har stillet til den overordnede planlægning. Man har derved på mange måder forhindret en naturlig byudvikling, men på den anden side er de store arealer på den inddæmmede del af Vestamager derved blevet holdt åbne og fri for bebyggelse.

I den kommunevise beskrivelse af de to amagerkommuner gennemgås de enkelte bydele med en fyldig redegørelse for deres udvikling.

Der er med god grund gjort meget ud af baggrunden for de første udstykninger i Kastrup som f.eks. Tårnby Villaby (1900), ligesom også de store etagebyggerier efter 1953 for første gang har fået lidt af deres historie beskrevet.

For Store Magleby og Dragør er der naturligvis en god beskrivelse af de velbevarede, historiske bykerner, men der er også en meget interessant redegørelse for udviklingen af bebyggelsen i Søvang fra dens udstykning i 1918 til i dag, hvor det er et meget attraktivt parcelhusområde (s. 97–99).

Bogen indeholder en masse konkret stof, som givetvis vil være ukendt selv for mange indfødte amagerkanere. Dertil kommer, at det takket være et frugtbart redaktionelt samarbejde mellem Amtsmuseumsrådet og Amagermuseet (Marianne Therkildsen), Tårnby Lokalhistoriske Samling (Inger Kjær Jansen), og Dragør Lokalarkiv (Lis Thavlov) og ikke mindst fotograf Dirch Jansen (der ydermere er formand for Amager Museumsforening) er lykkedes at få redigeret en bog, hvori tekst, kort og billeder (og billedtekster) i usædvanlig grad passer sammen og supplerer hinanden, fordi de pågældende forener dyb faglig indsigt med veludviklet pædagogisk formidlingsevne. Det må også tilføjes, at når trykkeriet er Poul Kristensen, Herning, så er det en selvfølge, at selv de gamle fotografier (hvoraf mange ikke tidligere har været offentliggjort) står knivskarpt på papiret.

Amtsmuseumsrådet og de kommunalt ansatte lokale kulturformidlere skal naturligvis være neutrale i deres vurderinger af de offentlige organers dispositioner også i fortiden. Det bemærkes således meget diplomatisk (s. 56), at *Bevaring er ikke noget, der umiddelbart kendetegner Tårnby kommune, som det gør i Dragør*. En kommune, hvis ledelse uden at ryste på hånden har tilladt nedrivning af særdeles bevaringsværdige og undertiden fredede huse og gårde fra 1700-tallet uden nogen tvingende grund, kunne godt fortjene en skarpere karakteristik.

Forfatterne undlader også helt at kommentere den vel på landsplan bemærkelsesværdige skandale, at siden Kastrup Glasværk i 1979 standsede produktionen (s. 64), er der intet gjort for bare at rydde op på det store areal ved Kastrup Havn, der siden da kun har kunnet tjene som en særdeles realistisk ruinby ved militære øvelser. Helt parallelt hermed er der en god beskrivelse af Jacob Fortlings industrielle aktiviteter i Kastrup fra 1749, men det

nævnes ikke med et ord, at de fredede bygninger på Kastrup Værk systematisk forfalder, idet der ikke ofres blot almindelig vedligeholdelse på dem, ligesom der umiddelbart ved det gamle værk er opført et stort tankanlæg til olieprodukter samt et kommunalt rensningsanlæg, der tilmed er under udbygning.

Retfærdigvis må det siges, at bogen giver en ganske dækkende beskrivelse af udviklingen på den del af Vestamager, der hører til Tårnby kommune (s. 80–82). Det er ikke spor overdrevet, når det siges, at der efter 2. verdenskrig *skete en piratagtig helårsbosættelse* i et stort sommerhusområde med en helt urimelig udnyttelse af familier, der var ramt af boligøden. Kommunen valgte gradvis i begyndelsen af 1960'erne *at frigive arealet til helårsbeboelse*, men set i et historisk perspektiv forekommer det grotesk, at københavnsegnens største sammenhængende parcelhusområde blev til uden nogen som helst form for planlægning med hensyn til skoler og andre institutioner, indkøbsmuligheder m.v., men blot som en lovliggørelse, der haltede langt efter en kaotisk udvikling.

Forfatterne har ud over Store Magleby ikke interesseret sig meget for de få, bevarede landsbyer på Amager. Om Tårnby hedder det lidt vemodigt (s. 56): *Resterne af den gamle Tårnby landsby kryber sammen omkring kirken og afventer Øresundsforbindelsens komme*. Efter anmelderens mening kunne man godt have gjort lidt mere ud af landsbybebyggelsen i Tårnby eller i det mindste have henvist i litteraturlisten (Karl-Erik Frandsen. *Tårnby landsby. Historie og bygningsregistrant*, 1989).

Uanset disse kritiske bemærkninger skal Københavns Amtsmuseumsråd roses for, at det er lykkedes at skabe en bog, der til fulde lever op til sit mål: *At vise, hvordan de mange varierede boliger og det tilbageblevne åbne landskab rummer megen kulturhistorie og er et udmærket turmål for nysgerrige turister, også fra Amager selv* (s. 125); men den når faktisk videre end det, nemlig til også at være et værdifuldt kulturhistorisk grundlag for de politikere, embedsmænd og borgere, der fremover skal træffe beslutninger om udviklingen på Amager. Man må så håbe, at beslutningstagerne læser den.

Bogen erstatter naturligvis ikke en moderne Amagers historie til afløsning af Chr. Nicolaisens fra 1907–1915, men den understreger snarere behovet for en sådan.

Karl-Erik Frandsen